

Novac

Nakladnik:

Koncept izdavaštvo j.d.o.o.,
Borongaj aerodrom 12, Zagreb

Za nakladnika:

Daniel Đurđevac

Urednik:

Branko Matijašević

Lektura:

Martina Polenus

Korektura:

Mirna Pucelj

Grafičko oblikovanje:

Inti

Dizajn korica:

Studio 2M

Tisak:

Og grafika d.o.o., Jastrebarsko, rujan 2025.

Money: A Story Of Humanity

Copyright © David McWilliams, 2024

All rights reserved.

Copyright © za hrvatsko izdanje: Koncept izdavaštvo 2025.

Sva prava pridržana. Nijedan dio ove knjige ne smije biti objavljen
ili pretisnut bez prethodne suglasnosti nakladnika i vlasnika autorskih prava.

ISBN 978-953-8593-02-4

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu

Nacionalne i sveučilišne knjižnice

u Zagrebu pod brojem 001281124.

Novac

Priča o čovječanstvu

David McWilliams

Prevela s engleskoga
Dunja Dernej

KONCEPT
IZDAVAŠTVO

Posvećeno Sian, za sve

SADRŽAJ

Predgovor	ix
Uvod	1
1. dio: Antički novac	
1 Novac u početku	15
2 Na rijekama babilonskim	23
3 Od ugovora do kovanica	32
4 Novac i grčki um	42
5 Carstvo kredita	54
2. dio: Srednjovjekovni novac	
6 Sumrak feudalnog gospodarstva	77
7 Čarolija saracena	91
8 Iz tame u svjetlost	107
9 Božji tiskar	128
3. dio: Revolucionarni novac	
10 Nevidljivi novac	151
11 Otac monetarne ekonomije	169
12 Biskup novca	183
13 Novac i američka republika	199

4. dio: Moderni novac

14	Empirizam i evolucijsko gospodarstvo	217
15	Novac na suđenju	232
16	Cesta sa žutim opekama	249
17	Modernistički novac	264
18	Pad u bezdan	278

5. dio: Nevezani novac

19	Tko kontrolira novac?	299
20	Psihologija novca	318
21	Evolucija novca	332
	Zahvale	348
	Fusnote	351
	Bilješke o dodatnom čitanju	362

PREDGOVOR

Ova je knjiga, između ostalog, fascinantna zbog načina na koji povezuje novac s važnim povijesnim događajima za koje možda nikada niste pomislili da imaju veze s njime. Čak i ako ste znali da su razni rimski carevi financirali svoje životne stilove devalvacijom valuta, vjerojatno nikada niste shvaćali koliko je zapravo pad Rimskog Carstva bio blisko povezan s devalvacijom valute. A tko zna da je Charles Darwin izgubio cijelo bogatstvo špekuliranjem u željezničkim dionicama i da je njegova teorija evolucije djelomično proizašla iz njegova interesa za ekonomiju? David McWilliams nije samo napisao povijest inovacija u području novca i financija, već je stvorio i uvjerljivi novi argument za važnost te povijesti.

Bit je argumenta u ovome: gdje su novac i financijske inovacije prisutni, svakakve se vrijedne stvari pojavljuju, a gdje novac i financijske inovacije nisu prisutni, ne pojavljuju se. Vanjska trgovina očit je primjer, ali ima mnogo manje očitih. Primjerice, povijest financijskih inovacija lijepo se uklapa u povijest umjetnosti – barem što se tiče konvencionalnog shvaćanja povijesti umjetnosti. Svaki je putnik koji je hodočastio u svetišta zapadne civilizacije – staru Grčku, renesansnu Firencu, Nizozemsku u 17. stoljeću – povrh toga u neznanju obišao povijest financijskih

inovacija. Čini se da je svaki veliki umjetnički procvat pokrenut izumom neke vrste kreditnih izvedenica na osnovi nastanka statusa neispunjavanja obveza.

Ovdje je McWilliamsov pregled financijskih inovatora još jedan izvor radosti. Izgleda da postoji fiksno pravilo da su muškarci – i čini se da su to uvijek bili muškarci – koji se bave financijskim inovacijama točno oni za koje se nadate da ih vaša kći nikada neće upoznati. Johannes Gutenberg, Papa Pio II., John Law – McWilliamsova je priča utrka prevaranata koji zatim predaju štafetu nitkovima koji je onda prosljeđuju iznuđivačima. Financijski tim ima jedinstven talent za stjecanje povjerenja drugih ljudi kako bi radio nove stvari s njihovim novcem.

Povjerenje prirodno postaje središnja tema na ovim stranicama. Razni izumi u području novca i financija – kovanice, bilance, dvojno računovodstvo, rezervne valute, papirnati novac, središnje banke, hipoteke i tako dalje – izraz su određenog povjerenja koje je, čini se, sposobno preživjeti bez obzira na to koliko ga se zloupotrebljava. Primjerice, Nizozemci su istovremeno stvorili poznatu tulipomaniju i izumili vječni zajam – zajam koji se nikada neće otplatiti. „Možete li zamisliti“, pita McWilliams, „koliko društvo ima povjerenja u novac da ljudi financiraju zajam koji se zapravo nikada neće otplatiti, a ipak ga smatraju mudrim oblikom štednje?“ Kao da smo prešutno pristali da je financijsko povjerenje, čak i ako će često biti izdano, previše vrijedno da ga se napusti.

Kriptovalute očito su najnoviji preokret u ovoj priči. Stvorene zbog nepovjerenja u vlade i banke, na kraju su replicirale istu potrebu za povjerenjem i narušile to povjerenje na sve uobičajene načine. McWilliams vidi ono što se sada događa u povijesti novca kao rat za pravo na dobivanje povjerenja. „Velika bitka u nadolazećim godinama“, piše, „vodit će se između privatnog novca

Predgovor

koji izdaju privatni subjekti i javnog novca koji izdaju državni organi u ime građana.“ Što god da budućnost nosi, McWilliams je vrijedan povjerenja u vezi ove teme. Netko mora biti.

Michael Lewis, svibanj 2024.

UVOD

Novac koji pada s neba

Zamislite da novac pada s neba. Biste li gurnuli cener u džep prije nego što ikome kažete? Šanse su da bi većina nas zgrabila nekoliko novčanica umjesto da obavijestimo vlasti.

Na takvu je reakciju računao Hitler kada je planirao baciti milijune funti svuda po Britaniji na vrhuncu Drugoga svjetskog rata. Hitler je razumio što se događa kada novac izgubi vrijednost. Proživio je hiperinflaciju Weimarske Republike i bio je svjestan da je novac oružje kao nijedno drugo. Novac može destabilizirati zemlju, stajalište koje je dijelio sa svojim ideološkim neprijateljem Vladimirom Lenjinom, koji je uočio da je društvo najjednostavnije potkopati „devalviranjem njegove valute“.

U intervjuu za *Daily Chronicle* u Londonu, objavljenom 23. travnja 1919., Lenjin je navodno rekao da je planirao ukinuti moć novca kako bi uništio ono što je ostalo od stare ruske države nakon Listopadske revolucije 1917.:

Naša riznica svakodnevno izdaje stotine tisuća novčanica rubalja... s namjerom uništenja vrijednosti novca... Stoga je najjednostavniji način istrebljivanja samog duha kapita-

lizma preplaviti zemlju novčanicama visoke nominalne vrijednosti bez ikakvog financijskog jamstva. Novčanica od sto rubalja već je gotovo bezvrijedna u Rusiji. Uskoro će čak i najprostiji seljak shvatiti da je to samo komad papira... i velika iluzija vrijednosti i moći novca, na kojima se temelji kapitalistička država, bit će uništena.¹

Hitler i Lenjin možda su ideološki bili na suprotnim stranama, ali obojica su razumjela fenomenalnu moć novca: potkopavanjem novca potkopava se struktura društva. Plan da Luftwaffe baci milijune novčanica na Britaniju bio je stroga tajna, koju je znalo samo nekoliko viših nacističkih časnika. Dok bi se neki pošteni kraljevi podanici možda obratili vlastima, Hitler se oslonio na to da bi većina britanskog naroda ugorala nekoliko novčanica ispod madraca. Unovačio bi ljude koje je Napoleon poznato odbacio kao „trgovački narod“ opsjednut novcem. Stavljanjem tog krivotvorenog novca u optjecaj diljem zemlje inflacija bi razorila sustav, posebno zato što je mnogo britanskih ekonomskih resursa bilo usmjereno prema ratnim naporima. Trgovalo se samo malom količinom robe široke potrošnje i osnovnih potrepština te bi stoga cijene bile nestabilne. U takvim uvjetima oskudice prtok novog novca digao bi britanske cijene u nebo, čime bi nastala panika. Hitler se nadao da će se prethodno tihi i poslušni Britanci bespotrebno uznemiriti. Preplašili bi se i nastali kaos oborio bi njihov ratni duh, ugrožavajući ratne napore.

U srpnju 1942. započela je proizvodnja Hitlerova novog oružja. Trebala je to biti najveća krivotvorina koju je svijet ikada vidio. Zapovjednicima u koncentracijskim logorima poslan je telegram u kojemu se traže tiskari, graveri, umjetnici, koloristi, slagari, stručnjaci za papir i bivši bankovni službenici. Operacija je također trebala matematičare i razbijače kodova

kako bi dešifrirali redoslijed numeriranja sterlinga. Iznimno očajna kohorta traumatiziranih, izgladnjelih muškaraca došla je u Sachsenhausen iz logora diljem cijelog Trećeg Reicha. Tih je 142 duša imalo zadatak da slomi Englesku središnju banku.

Krivotvoritelji iz koncentracijskih logora isprintali su 132.610.945 funti lažnih novčanica sterlinga, što otprilike iznosi 7,5 milijardi funti u današnjem novcu.² Za bacanje tih novčanica na Britaniju bile bi potrebne eskadrole njemačkih bombardera koji su bili dostupni Hitleru kada je plan bio skovan u svibnju 1942., ali kada su krivotvorene novčanice bile spremne 1943., ratno se stanje promijenilo.³ Njemačka je gubila na bojnopolju, resursi Luftwaffea bili su rastegnuti u Rusiji i ratni naponi nisu mogli spasiti zrakoplove da izvrše masovno spuštanje iz zraka.

Za razliku od Hitlera, koji nije kontrolirao Englesku središnju banku, Lenjin je mogao aktivirati službenu rusku kovnicu kako bi stvorio željeni kaos. Obojica su imali slične ciljeve: željeli su, kao što je Lenjin rekao, slomiti „veliku iluziju vrijednosti i moći novca“. Obojica diktatora, dvojica demonskih promatrača psihologije, razumjela su ljudsku krhkost, dinamiku mase i dno koje ljudi mogu dosegnuti.

Novac može biti moćniji od religije, ideologije ili vojski. Ako se igrate s novcem, igrate se s mnogo više od sustava cijena, inflacije i ekonomije – igrate se s ljudskim glavama. Priča o Hitlerovoj krivotvorini naglašava moć novca.

Mrtvi kut ekonomista

Globalnu raspravu o novcu preotelo je moje pleme. Poput vrhovnih svećenika nove religije, mi ekonomisti na sebe smo preuzeli teret da ljudima objasnimo misterij novca. Moja karijera monetarnog ekonomista započela je u Irskoj središnjoj banci,

tabernakulu u kojem se novac čarobno stvara ni iz čega. Slično kao katolički svećenik koji hostiju pretvara u tijelo Kristovo tijekom Svete pričesti, središnji bankari uzimaju bezvrijedan papir i pretvaraju ga u novac. Što se tiče čuda, ovo je zadivljujuće. Svi vjerujemo u njega, stoga mora biti stvaran. Ali je li stvaran? Novac je zapravo apstraktan i dobiva vrijednost dokle god mi (ili barem dovoljno nas) vjerujemo u njega. Novac, kao vjera, plod je ljudske mašte.

Iz središnje banke premjestio sam se u investicijsko bankarstvo, gdje se novac koji središnja banka čarobno stvori promiče u drugi oblik novca, eksplozivno obećanje koje zovemo kredit. Središnje banke i komercijalne banke zajedno upravljaju svijetom novca, kontroliraju koliko je novca dostupno, tko ga dobiva i po kojoj cijeni. Te su ustanove ključne u mehaničkoj priči o novcu i mogu objasniti kako cirkulira gospodarstvom. Ekonomisti vam mogu reći što napraviti ako ga ima previše ili premalo. Ali shvaćanje vodovoda – kako novac teče ekonomskim sustavom – ne zahvaća zanimljivi dio priče. Vodoinstalater može razumjeti kako voda teče cijevima, ali možda ne može objasniti zašto je voda neophodna za život. Najuzbudljiviji je aspekt novca ono što radi nama: kako nas mijenja, što nam omogućuje da radimo i kako izvlači naše najdublje nagone – neke dobre, neke užasavajuće. Unatoč tome što sam mnogo godina ponosni pripadnik plemena ekonomista, zaključio sam da većina ekonomista baš i ne razumije novac.

Ekonomisti izvlače zabavu iz novca. Vrlo emocionalna stvar, novac može biti transgresivan, seksi, opasan, opojan. Novac je moć, predstavlja dominaciju, ali može biti i oslobođenje. Novac kupuje neovisnost. Novac nas motivira i oslobađa ljudsku energiju, a ono što radimo s tom energijom kada je dobijemo ovisi o nama. Jedni žele proširiti mogućnosti novca, drugi ga žele

gomilati za sebe. Novac se ne nameće ljudskim moralima; on ih pojačava. Ako osoba vjeruje da je pohlepa dobra, prema novcu će se odnositi u skladu s time. Ako vjeruje u jednakost i ljudska prava, možda će upotrijebiti novac da ostvari te ciljeve. Stvar je u tome da zamišljamo kako novac postoji, novac se mijenja kako se mi mijenjamo i novac mijenja nas.

Svidalo nam se to ili ne, danas se cijeli naš svijet okreće oko te neobične, izmišljene ideje koju je Lenjin opisao kao „veliku iluziju“. Predstavljen prije mnogo tisuća godina, novac je u središtu moderne kulture – univerzalni jezik koji razumiju bogati ulagači koji žive u tehnološki naprednoj Silicijskoj dolini i vozači rikše koji jedva spajaju kraj s krajem u Old Delhiju. Ljudi koji žive udaljeni tisućama kilometara, koji ne razumiju jezik ili običaje druge osobe, razumiju novac i međusobno razgovaraju s pomoću njega. Novac je sila koja diktira protok ljudi, robe i ideja diljem svijeta. Njime se procjenjuju naši napori i talenti; isto je i s budućnosti. Kao što ćemo vidjeti, jedna je od najranijih karakteristika novca postavljanje današnje cijene na sutra. Što je kamatna stopa doli cijena vremena, izražena u novcu? Kada podignete tridesetogodišnju hipoteku, iako ne razmišljate nužno o tome, stvarate sliku svojih mogućih okolnosti za trideset godina. Ustvari, zamišljate svoju budućnost kroz novac.

Novac definira odnos između radnika i poslodavca, kupca i prodavatelja, trgovca i proizvođača. No ne samo to: on definira i vezu između upravljanih i upravitelja, države i građana. Novac otključava užitak, stavlja cijenu na želju, umjetnost i kreativnost. Motivira nas da težimo ciljevima, ostvarujemo postignuća, izrađujemo i riskiramo. Novac također otkriva i mračniju stranu čovječanstva, pobuđuje pohlepu, zavist, mržnju, nasilje i, naravno, kolonijalizam, koji tako često pokreće mogućnost velike financijske dobiti. Novac je složen jer su ljudi složeni.

Čarobni alat

Novac je genijalna tehnologija koju su ljudi izumili kako bi pomogao u pregovaranju u sve više složenom i međuzavisnom svijetu. Obično ne gledamo na novac kao na alat ili tehnologiju. Nije da ne razmišljamo o novcu; razmišljamo, i to vjerojatno više nego što bismo htjeli. Novac nam je potreban za život i zbog te nužde rijetko si možemo priuštiti razmišljanje o novcu na bilo koji drugi način. Ako nemate dovoljno novca, brinete se o tome kako biste mogli dobiti više. Ako ga imate mnogo, brinete se o tome da ga ne izgubite. Većina bi nas željela malo više novca, a kada bismo mogli smisliti kako jednostavno doći do njega, vjerojatno bismo izabrali tu opciju. Novac kupuje slobodu; osnovno je obećanje koje ga čini toliko privlačnim to da, oružani novcem, možete promijeniti svoj svijet stjecanjem veće kontrole nad svojim životom.

S obzirom na središnju ulogu novca u našim životima o njemu rijetko razmišljamo na više konceptualan način. Ne zastanemo da si postavimo relativno jednostavna pitanja kao što su: što je novac? Odakle dolazi? Može li ga ponestati? Možemo li ga proizvesti više? Možda je to odsustvo konceptualnog propitkivanja mjera pravog uspjeha novca. Dokle god teče, dokle god se svijet vrti oko njega, sretni smo što novac postoji bez da idemo u detalje toga kako je nastao.

U prošlosti, kada smo pokušavali objasniti kako su se naši preci razvili, često smo se usmjeravali na izvor energije ili fizičku tehnologiju koja im je pomogla u napretku – primjerice, izum kotača, otkriće ugljena ili pojava pluga. Ali što je s društvenim tehnologijama koje su nam pomogle da se organiziramo u ostvarenju zajedničkih ciljeva jačanjem kooperacije? Jedan je od tih alata jezik, koji su ljudi razvijali tijekom desetaka tisuća godina kako bi komunicirali jedni s drugima na više sofisticiran,

precizan i suradnički način. Međutim, društvena je kooperacija zaista procvjetala pojavom poljoprivrede prije nekoliko tisuća godina. Ljudi se više nisu družili samo s obitelji i širom rodbinom te su počeli živjeti u mnogo većim trajnim nastambama zajedno sa strancima.

Svatko je od nas čuo mantru da je novac izvor svih zala, ali novac je i instrument mira. Umjesto da ubiju susjede zbog hrane ili imovine, nova su sjedilačka poljoprivredna društva naučila trgovati s pomoću novca. Novac je pružio alternativu ratu, umjesto da bude razlog za njega. Kada se možemo razmjenjivati jedni s drugima i s različitim plemenima po dogovorenim cijenama, čemu borba?

Trgovina je omogućila element mirnijeg suživota između naroda, čak i potpunih stranaca iz različitih regija i kultura. Nismo samo trgovali robom, nego smo i razmjenjivali i usvajali ideje, norme i inovacije. Od osnivanja poljoprivrede čovječanstvo je krenulo u smjeru razvoja koji će s vremenom dovesti do gradova, nacija i carstava s centraliziranim strukturama moći i društvenim hijerarhijama. Kao lovci-sakupljači bili smo zarobljeni u bitci s Majkom Prirodom, ali kako su ljudi počeli kolonizirati zemlju, proizvodili smo višak hrane koji je država mogla oporezivati. Izmislili smo pisanje, geometriju, astronomiju, brojeve, matematiku, filozofiju, arhitekturu i političku teoriju – sve instrumente koje povezujemo s nečime što zovemo civilizacijom. Zupčanici ljudske civilizacije okretali su se svakim tehnološkim napretkom: pripitomljavanjem životinja; uzgojem i unakrsnim uzgojem raznih biljaka; unaprijeđenim metodama skladištenja hrane; prekomorskom distribucijom i transportom robe. Novac je bio jedna temeljna tehnologija, često zanemarena, koja je potkrepljivala i pokretala ljudski napredak.

Što su naša društva bila složenija, to se novac više ukorjenjivao. Rane civilizacije koje su usvojile novac stekle su konku-

rentnu prednost nad drugima, što je dovelo do inovacija koje su radikalno promijenile priču o modernom čovječanstvu. Vidjet ćemo da je novac disruptivna tehnologija i da novi oblici novca neprestano izokreću stare sustave u tekućoj monetarnoj evoluciji koja aktivira ekonomsku, društvenu i političku evoluciju u povratnoj sprezi.

Plutofiti

Tijekom posljednjih 5000 godina novac je duboko promijenio čovječanstvo i naše odnose jednih s drugima i s ostatkom planeta. To je vjerojatno *ključna* određujuća tehnologija *Homo sapiensa*. Evoluirali smo zajedno s novcem: oblikovali smo novac, ali je i novac oblikovao nas. Antropolozi često nazivaju ljude „pirofitnim“ vrstama, onima koje su oblikovane vatrom.⁴ Nit koja spaja opažanja u ovoj knjizi jest ta da smo tijekom zadnjih pet tisućljeća postali – i isprike jezičnim puristima jer sam izmislio ovu riječ – *plutofitna* vrsta, odnosno vrsta koja se prilagodila novcu i koju je prilagodio novac. Vatra je 400 tisuća godina bila tehnologija koja je najviše utjecala na ljudski razvoj; argument je ove knjige da je ključna tehnologija koja oblikuje čovječanstvo posljednjih 5000 godina novac. *Bili smo* pirofitna vrsta, ali smo postupno postali plutofitna vrsta. U ovoj se knjizi radi o odnosu između znatiželjnog majmuna i čudesne tehnologije.

Za razliku od drugih tehnologija, novac je prolazan. Boravi u našim glavama, predstavlja vrijednost, ali je intrinzično bezvrijedan. Kako bi novac funkcionirao, potreban je dašak mentalne apstrakcije. Novac je kontraintuitivno vrijedan ne kada je oskudan, nego kada ga ima u obilju. U tom smislu novac je sličan još jednoj čudnoj ljudskoj tehnologiji: jeziku. I novac i jezik fenomeni su mase. Kao i jezik, što ljudi više upotrebljavaju novac, to on postaje vrjedniji. Isto kao što su dijalekti uvršteni

u veće, korisnije jezike, tako su i razni oblici novca, originalno zamišljeni za trgovinu unutar manjih skupina, uvršteni u veće, korisnije i prilagodljivije oblike novca, od kojih je najistaknutiji američki dolar.

Glavno svojstvo novca – to da predstavlja univerzalnu vrijednost, koju svi razumiju i prihvaćaju – jedno je od kamena temeljaca današnjih organiziranih društava. Novac se pokazao kao jedna od najzavodljivijih i najotpornijih ideja u prošlih pet tisućljeća. Tijekom vremena svi drugi načini organiziranja složenih ljudskih društava – bili to feudalni sustavi temeljeni na zemljištu, aristokratske hijerarhije ili komunističke nirvane – na kraju su zamijenjeni društvima koja su osnovana na novcu.

Od lovaca-sakupljača do sakupljača podataka

Vi, dragi čitatelji, uskoro ćete krenuti u pustolovinu s ekonomistom koji je, može se reći, postao pomalo skeptičan oko sposobnosti svog plemena da ispriča priču o novcu. Pogledat ćemo mnogo kultura koje su igrale ulogu u razvoju novca i promotrit ćemo kako je svaka inovirala s pomoću njega. Vidjet ćemo da se vještina upravljanja novcem poklopila s inovativnim dostignućima kao što su pisanje, računanje, zakon, demokracija i filozofija. Zbog te zajedničke evolucije postavlja se pitanje: je li novac bio razlog za druge promjene ili su te druge promjene dovele do evolucije novca? Što je bila kokoš, a što jaje?

Započet ćemo u Africi s prvim arheološkim dokazom o računanju, što je možda čak bilo i elementarno knjigovodstvo – ne nešto što bismo povezali s kamenim dobom. Otuda ćemo prijeći na rani novac u urbanim nastambama Mezopotamije oko 3500. g. pr. Kr. Vidjet ćemo da je grčka civilizacija sa svojim idejama o logici, demokraciji i filozofiji bila potkrijepljena trgovinom i kovanicama te da Rimsko Carstvo nije bilo izgrađe-

no samo na osvajanju, nego i kreditu. Uporaba novca opala je u Europi tijekom ranoga srednjeg vijeka, zajedno s nekim drugim temeljima klasične civilizacije. Manja količina novca u optjecaju otežavala je napredak. No ponovna pojava novca u 11. stoljeću približila je zapadnu Europu firentinskom napretku, najavljujući renesansu i kasnije reformaciju. Promatrat ćemo novac u revolucionarnom dobu od Republike Nizozemske 16. i ranog 17. stoljeća sve do američke i francuske revolucije u 18. stoljeću. Mračniju stranu novca otkrila je europska kolonizacija kada su interesi novca bili suprotstavljeni ljudskom dostojanstvu – i, nažalost, novac je pobijedio. Istražit ćemo poveznicu između novca, liberalnog mišljenja i intelektualnog napretka u 19. stoljeću, od Darwinovih teorija sve do modernizma i sadašnjosti.

Vidjet ćemo da je svako otkriće u primjeni novca – kao što je kamatna stopa, uvođenje kovanica ili uporaba bilanca – dovelo do dodatnih inovacija, jedna je promjena djelovala kao odskočna daska za drugu. Priče u svakom poglavlju neophodno su selektivne, usmjerene su na inovacije u području novca za koje smatram da pomažu u objašnjavanju poveznice između novca i ljudskog napretka, jedna proizlazi iz druge i svaka pomiče naprijed priču o civilizaciji. Ovu je knjigu u Dublinu napisao bijeli, gotovo ružičasti Irac. Da ju je napisao netko drugi, negdje drugdje, priče bi bile različite i jednako valjane. Nadam se da će vam priče koje sam izabrao biti jednako dinamične i zanimljive za čitati koliko ih je meni bilo pisati.

Usput ćemo upoznati Kushima, prvu osobu čije je ime opstalo u pisanom obliku; Ksenofonta, prvog svjetskog ekonomista; careve Nerona i Vespazijana te samog Isusa. Ući ćemo u svijet Dantea, Fibonaccija, Gutenberga i Petra Velikog te ćemo se družiti s Jonathanom Swiftom, Charlesom Talleyrandom i Alexanderom Hamiltonom, prije nego što svratimo do Charlesa Darwina, Rogera Casementa, Jamesa Joycea i Judy Garland.

Prije susreta s kriptovalutama srest ćemo se s najvećim svjetskim krivotvoriteljem, pridružiti se kaosu studija Fox News u New Yorku dana kada je banka Bear Stearns propala 2008. i upoznat ćemo ljude koji sada kontroliraju globalni novac.

U grčkoj mitologiji Zeus je kaznio Prometeja jer je ljudima dao vatru, tako moćnu tehnologiju da se Zeus bojao kako ćemo njome nadvladati bogove. Grci su prepoznali da je savladavanje vatre označavalo duboku promjenu u odnosu između ljudi i ostatka svijeta. Zamislili su da su ljudi stvoreni od četiri elementa: zemlje, vjetra, vatre i vode. Te su sile oblikovale njihov svemir. Prije otprilike 5000 godina izumili smo još jednu silu, peti element: novac. Ako je vatra bila prometejska sila antičkog svijeta, novac je prometejska sila modernog svijeta. Pametni je majmun oblikovao svijet, bilo to dobro ili loše, na način za koji vjerujem da bi bio nemoguć bez novca.

Priča o novcu priča je o samome čovječanstvu.

1. DIO:
ANTIČKI NOVAC

NOVAC U POČETKU

Lanac blokova u kamenom dobu?

U Kraljevskom belgijskom institutu prirodnih znanosti u Bruxellesu nalazi se Ishango kost, koja potječe iz otprilike 18 000. g. pr. Kr. Otkrivena je na obalama Konga 1950., približno jedno stoljeće nakon što su europski kolonijalisti prvotno postali uzbuđeni oko komercijalnih mogućnosti koje je stvorila uvelike neistražena rijeka. Rijeka Kongo, koja teče kroz središnju Afriku, bila je te i dalje jest žila kucavica regije. Već jedno tisućljeće djeluje kao trgovinska superautocesta.

Ishango kost je bedrena kost babuna s nizom ureza. Arheolozi su podijeljenih mišljenja oko svrhe tog artefakta, ali nagađa se da svaki urez označava iznos koji netko duguje nekome drugome te da zajedno predstavljaju promet ili skup kredita i terećenja. Udubljenja u kosti mogla su biti pokazatelji da su transakcije podmirene i samim time otkazane ili nepodmirene.¹ Ako je Ishango kost doista bila komercijalni evidencijski štap, njezini urezi također predstavljaju prvi poznati primjer vrijednosti, visoko profinjeni koncept. Procjena vrijednosti vježba je apstraktnog mišljenja, ponajviše zato što ono što cijenim i cijena koju sam voljan platiti za nešto može biti potpuno drugačija od onoga što vi cijenate i što biste vi bili voljni platiti za isti predmet.

Kako bi to premostili, jesu li naši afrički preci možda razvili elementarni oblik prometa za koji im je trebalo računovodstvo? S obzirom na to da priča o ljudima počinje u Africi, ne bi nas trebalo iznenaditi ako tu počinje i priča o novcu. Usred svih nagađanja, ono što *znamo* jest da su Afrikanci računali. Ishango kost iznimno je rana tehnologija bilježenja, a ako su ti preci računali kako bi trgovali, ljudi su vjerojatno bili osnovna valuta. Ropstvo je bio istočni grijeh novca.

U standardnoj verziji priče o povijesti naše vrste ljudi su lutali, nastanili se i ponovno lutali, prije nego što su se nastanili oko 5000 g. pr. Kr. u malim zajednicama koje će biti uvelike organizirane oko novca. No teorija Ishango kosti o ranoj trgovini navodi da su naši afrički preci možda razmišljali o novcu mnogo prije toga. Ljudi koji su urezali Ishango kost bili su lovci-sakupljači na pragu novog svijeta. Ključna za njihovo društvo starog kamenog doba bila je tehnologija koja je uplašila Zeusa: vatra.

Evina kuhinja

Arheolozi, antropolozi, biolozi i antički povjesničari naglasili su kako je naše pripitomljavanje kao vrste ovisilo o vatri. James C. Scott, američki antropolog, ide još dalje i naziva nas vrstom prilagođenom na vatru ili „pirofitima“.² Naša su se tijela mijenjala kako smo se prilagođavali vatri, naš je okoliš mijenjala vatra, kao i životinje koje smo lovili i s kojima smo živjeli. Iako i dalje nomadi, opseg našeg lova i sakupljanja smanjio se jer smo se s pomoću vatre pobrinuli da je sve više i više hranjivih tvari bilo dostupno uz sve manje napora.³

Ljudi se koriste vatrom više od 400 tisuća godina. Vatra nam je omogućila da se nastanimo u različitim kampovima tijekom svih godišnjih doba. Možda smo zamišljali kako lovac-sakup-

ljač besciljno luta, nasumično traži hranu, s malo kontrole nad okolišem, potpuno prepušten hirovima prirode. Razumnije je razmišljati o lovcu-sakupljaču kao da ima organizacijski sustav – to se može zvati ranim gospodarstvom. Ne gospodarstvom s valutama, porezima i slično, nego gospodarstvom u smislu društvene strukture, s hijerarhijama koje je pleme razumjelo.

U gospodarstvu nomada većina je zemlje bila pokrivena gustom, gotovo neprobojnom šumom. Preuređivanjem tog krajo- lika mogli su učiniti svakodnevni život lakšim. Ti su lovci-sakupljači uočili da su prirodni šumski požari očistili ogromne dijelove šume, otkrivajući skrovišta i gnijezda životinja koje bi mogli pojesti. Primijetili su da se nakon požara pokrov naglo promijenio s brzo rastućom travom koja je zamijenila gustu šumu.⁴

Evolucijski učinak vatre teško je preuveličati. Vatra je značila da smo mogli kuhati. Hrana je energija, a povećavanje raznolikosti hrane koju možete pojesti podrazumijevalo je više energije. Prije vatre ljudi su opstajali na sirovome mesu životinja i biljnim tvarima. Vatra nam je omogućila prehranu koju je bilo mnogo jednostavnije probaviti: kuhanje odrađuje mnogo žvakanja i probavljanja umjesto nas te nam dostavlja više kalorija uz manje truda. Kuhanje je poprimilo i društvenu dimenziju jer je objedovanje oko ognjišta učvrstilo pleme. Možemo vizualizirati naše pretke kako se okupljaju oko vatre, kuhaju, žvaču, čavrljaju, griju se, koketiraju, razmjenjuju tračeve, promatraju zvijezde, zamišljaju svemir i pričaju priče.

Nije teško zamisliti da su ljudi koji su prije 17 tisuća godina oslikali Lascaux, u današnjoj Francuskoj – prikazujući konje, jelene i druge lokalne divlje životinje – osmislili slike zajedno oko vatre. Vatra je bila tehnologija koja je štedjela vrijeme: dala nam je prostora da sudjelujemo u apstraktnim idejama kao što su slikanje, samoizražavanje, mašta i umjetnost.

Nagli porast stanovništva

Od otprilike 12 000 do 9 000 g. pr. Kr. poljoprivreda se pojavila u području Plodnog polumjeseca, Srednje Amerike i Kine.⁵ Nema dokaza da su ti narodi učili jedan od drugoga; svaka je civilizacija sigurno otkrila poljoprivredu kao odgovor na neku veću elementarnu silu. Ta je veća sila bila globalno zagrijavanje.

Tijekom ledenog doba ne samo da je planet bio mnogo hladniji, s ledenim pokrovom koji je pokrivao većinu onoga što danas nazivamo sjevernom hemisferom, nego i ono ključno, bio je mnogo suši. U Irskoj često povezujemo hladnoću s vlagom, ali ako je vrlo hladno, ima mnogo manje isparavanja, manje oblaka i kiše. Naš je svijet u ledenom dobu bio hladan i suh, što je značilo da su biljke teško rasle. U takvoj klimi poljoprivreda nije mogućnost: previše je riskantno osloniti se na bilo koji komad zemlje za proizvodnju energije koja vam treba.

Kako je temperatura rasla i ledene se kape otapale, doživjeli smo iznenadnu bujnost života. Svijet je postao topliji i vlažniji, a ljudi su počeli živjeti blizu mjesta gdje su mogli intenzivno uzgajati hranu. To se nije dogodilo preko noći; vjerojatno su bile potrebne tisuće godina, s lovcima-sakupljačima koji su tražili hranu i lovili, uz malo poljoprivrede sa strane. Povremena poljoprivreda vjerojatno je bila standard tisućljećima, dok nismo postali bolji u njoj. Zapamtite, bit je u energiji. Koliko energije može proizaći iz poljoprivrede, koliko intenzivno možemo kultivirati energiju i koliko možemo stabilizirati taj izvor energije? Žito je malo-pomalo postajao sve stabilniji izvor energije.

Ljudi koji su živjeli u malim selima, dok su lovci-sakupljači još uvijek lutali, tražili su usjeve koji će im dati hranjivu vrijednost, ali i koje se jednostavno uzgaja, brzo žanje i lako skladišti. Žito je to zadovoljilo. Žito je lako raslo, davalo velike prinose, brzo se obrađivalo i moglo se požeti unutar nekoliko mjese-

ci od sjetve. Evolucija je također bila milostiva prema njemu: bila je samooprašujuća biljka. Ti atributi žita bili su ključni u uvjeravanju nomadskih lovaca da se nastane. Zbog općenito povećane plodnosti toplijeg planeta, pojave poljoprivrede i pripitomljavanja životinja radi jednostavnijeg pristupa proteinima očekivali bismo da će ljudsko stanovništvo naglo porasti. Ali to se nije dogodilo.

Prvih nekoliko tisuća godina naseljavanja bile su epidemio- loški holokaust za čovječanstvo. Kada smo počeli zamjenjivati lutanje poljoprivredom, životinjske bolesti poput gripe, ospica, boginja, tifusa i svakakvih pošasti poharale su prve poljoprivrednike. Patogeni su skočili s tek pripitomljenih životinja na nemoćne ljude, čiji se imunološki sustav nikada nije susreo s tim mikroskopskim uljezima. U prvih nekoliko tisuća godina pripitomljavanja, od otprilike 10 000 g. pr. Kr. do otprilike 5000 g. pr. Kr., krave i svinje predstavljale su jednaku prijetnju nama kao što smo i mi njima.

Demografi antičkog svijeta procijenili su ljudsko stanovništvo planeta na otprilike četiri milijuna 10 000 g. pr. Kr. Pet tisuća godina kasnije to je stanovništvo poraslo samo na pet milijuna, porast usporen razornim pandemijama. Nomadski imunološki sustav, koji je naslijedio poljoprivrednik, nije bio pripremljen. Bilo je potrebno mnogo generacija evolucije za jačanje imuniteta.

Do otprilike 5000 g. pr. Kr. evolucija je radila svoje – predavala je kodove za preživljavanje, omogućavala imunološkom sustavu da identificira uljeze i stanovništvu da postane otpornije na sve veći broj prepoznatih patogena. Tada je otprilike ljudsko stanovništvo navodno skočilo. Do vremena kada je Isus izbacivao zajmodavce iz hrama, broj stanovnika bio je otprilike 100 milijuna, dvadeseterostruki porast u samo 5000 godina.

Obrambeni mehanizmi

Kako smo se naseljavali, tako su naše zajednice postajale veće i složenije, no neke od naših osobina lovaca-sakupljača ostale su s nama. Jedna je takva osobina ono što antropolozi zovu društvenim kapacitetom. Britanski antropolog Robin Dunbar, u nastojanju da shvati zašto su razni primati imali različite veličine mozga, pitao se je li veličina društvene skupine primata povezana s veličinom mozga.⁶ Ispostavlja se da veličina mozga *jest* povezana s veličinom skupine: neokorteks, dio našeg mozga koji je zaslužan za složeno razmišljanje i rasuđivanje, raste u primatima u odnosu na broj primata s kojima vjerojatno žive. Mozak se razvija kako bi se nosio s brojem društvenih kontakata koje ćemo imati. Ljudi, tražeći hranu, veliku većinu našeg postojanja u malim udruženjima nomada, imaju mozak koji se razvio kako bi se nosili s malim skupinama. Dolazak poljoprivrede i domaćinstva podrazumijevao je da smo poprilično naglo u evolucijskom smislu, prije samo nekoliko tisuća godina, živjeli u mnogo manjim zajednicama. Ljudski je mozak trebao alate – ili tehnologije – kako bi pronašli smisao u toj novoj složenosti.

Obično razmišljamo o tehnologiji u pogledu fizičke tehnologije, poput čekića ili automobila, ali postoje i društvene tehnologije. Društvene tehnologije pomažu ljudima da rade učinkovitije u velikim skupinama i uključuju jezik, zakon i religiju. Ti su društveni alati, koji su se pojavili s urbanizacijom, evoluirali zajedno, organizirajući kolektivnu ljudsku energiju oko zajedničkih ciljeva uređenima jasnim skupom pravila. Novac je također društvena tehnologija, obrambeni mehanizam koji su ljudi izumili kako bi se nosili s tim naglim preokretom u načinu života.

Za lovce-sakupljače izazovi hrane i skrovišta u prirodi bili su problemi malih skupina. S druge strane, problemi pripitom-

ljavanja bili su problemi velikih skupina, odnosno takozvani organizacijski izazovi. Zdravlje, bogatstvo, distribucija, postupanje sa strancima, trgovanje s vanjskim stranama i suočavanje s mnogim ljudima koji žive jedno uz drugo – to su komplicirani problemi.

Potaknuti uzgojem žita, krenuli smo na put koji počinje izgledati poznato modernom promatraču. Nije slučajnost da su se ljudske civilizacije pojavile unutar zemljopisnih širina gdje se uzgaja žito, od Plodnog polumjeseca preko središnjih kineskih ravnica do Mezoamerike. Kako se svjetsko stanovništvo povećalo s pet milijuna na sto milijuna u posljednjih pet tisućljeća prije Krista, mjesta najspektakularnijeg porasta stanovništva zahтиjevala su društvene tehnologije kako bi se nosili s time. To su mjesta u kojima vidimo prve dokaze novca, zajedno s njegovim bliskim partnerima: pisanjem i organiziranom religijom.

Žito je imalo mnogo karakteristika koje su duboko promijenile ljude i ljudsku organizaciju. Moglo se uzgajati, žeti i skladištiti, time stvarajući višak energije koji se mogao raspodijeliti tijekom vremena. Žanjemo ono što sijemo. Ono najvažnije je da je uz višak žita zajednica mogla izgraditi sustav vrijednosti koji se temelji na lako razumljivoj mjernoj jedinici – količini žita. Određeni iznos žita odgovarao je nečemu drugome poput obavljenog posla, čime se uspostavio odnos između cijene hrane i cijene svega drugoga.

Rani se novac temeljio na žitu; žito je novcu davalo univerzalnu vrijednost. Primjerice, u Sumeru (u današnjem južno-središnjem Iraku) jedan je šekel bio istovrijedan bušelu ječma.⁷ Šekel se mogao jednostavno računati i njime se moglo lako trgovati. Žitnica, jedna od najvažnijih ustanova u svakome antičkom gradu, regulirala je opskrbu žitom i time opskrbu novcem, vrlo slično modernoj središnjoj banci. Što je bilo više žita, što je žetva bila bolja, to je više novca bilo u optjecaju. S primar-

nim novcem koji je povezan s proizvodom poput žita i koji mu daje intrinzičnu vrijednost, terećenja i krediti, imovina i dugovi – osnove bilanca – mogli su biti jednostavno procijenjeni. Gospodarstva žita stvorila su višak koji je država zatim mogla oporezivati i izvući dio za vladare i njihove birokrate. Što je višak žita bio veći, to je poljoprivreda društva bila produktivnija i društvo složenije. Društvo koje se može prehranjivati iz svog poljoprivrednog uroda postaje više sofisticirano. Može uzdržavati svećenike, vojnike, trgovce i pisare, kao i aristokraciju, kraljevsku obitelj i razne druge pristalice.

Novac temeljen na žitu pogurao je čovječanstvo od svijeta određenog prirodnom tehnologijom vatre prema onome koje pokreće ljudska tehnologija; novac. Prometejska je štafeta predata. To se neće dogoditi preko noći, ali smjer je kretanja bio zacrtan.

NA RIJEKAMA BABILONSKIM

Besane noći

Prije više od 5000 godina u Mezopotamiji – mjestu gdje su prema Grcima Zeus i Prometej stvorili ljude – čovjek po imenu Kushim preuzeo je dostavu serije ječma, najvjerojatnije da napravi pivo.¹ Pozajmio ga je na određen vremenski rok: u ugovoru se navodi da Kushim ima dvije i pol godine da otplati zajam. Po godišnjoj kamatnoj stopi od 33,33 posto, što je bilo normalno u sumeranskim vremenima, Kushim je bio u škripcu.² Dvije i pol godine dale su mu vremena da skuha pivo, proda ga, ostvari prihod i podmiri troškove, otplati zajam i krene ispočetka. No očito je da stvari mogu poći po zlu. Nije nam teško razumjeti Kushimove financijske brige. Je li mogao napraviti pivo na vrijeme? Hoće li biti plaćen? Koja bi se zatezna kamatna stopa primijenila ako ne uspije? S obzirom na to da u antičkim vremenima nije bilo neobično da sâm zajmoprimac ili njegova djeca budu kolateral, može se reći da su ulozi bili visoki.

Možemo zamisliti Kushima kako kasno u noći moli za obilnu žetvu. Upravo je pozajmio ječam. Kako bi ga otplatio, mora se domoći još ječma po pristojnoj cijeni. Zadnje što mu treba jest

loša žetva, što bi povećalo cijene ječma. S druge strane, ako urod bude bogat, cijena ječma opada i Kushim zarađuje. Ovdje je kamatna stopa ključna cijena jer se time zajmodavca potiče da Kushimu pozajmi ječam. To je također cijena po kojoj će zajmoprimac Kushim rado poslovati i uračunat će kamatnu stopu u svoj obračun cijena, troškova i dobiti. Fluktuacija budućih cijena ječma je faktor rizika.

Zamišljajući Kushimove besane noći i financijske probleme, on se doima kao jedan od nas. Činjenica da mu se naplaćivala kamata također ukazuje na to da se novac do tog vremena razvio do takve mjere da je – iako je bio nešto što je predstavljalo nešto drugo – postao toliko vrijedan da je imao vlastitu cijenu, potpuno odvojen od ičega stvarnoga. S dugom je došla ideja o vrijednosti vremena, a s time i koncept cijene novca: kamatna stopa.

Taj je koncept, sada uobičajen za nas, bio transformacijska primjena novca.

Cijena novca

Kamatna stopa pretvorila je sâm novac u robu, kojom se moglo trgovati, koju se moglo uzeti i dati u zajam po vlastitoj cijeni. Razvoj kamatne stope bio je ogroman iskorak jer nam je omogućila da povežemo našu trenutačnu ekonomsku stvarnost sa zamišljenim budućim scenarijem. Ako je kamatna stopa previše niska, zajmodavac neće pozajmiti za budućnost, a komercijalno putovanje ulaganja u sutra prestaje. No ako je stopa previsoka, realistični će se zajmoprimac povući i ulaganje će propasti. Bez ulaganja u sutra nema inovacija i gotovo nimalo napretka. Kamatna stopa omogućavala je ljudima dovoljno prostora da daju u zajam i dovoljno poticaja da ulažu u pozajmljeni novac, stoga su prihodi protjecali između zajmoprimaca i zajmodavaca.

Kamatna stopa nije samo cijena; ona je i kôd, mala enciklopedija informacija o osobi kojoj pozajmljujemo, šansama za uspjeh, riziku u regiji, konkurenciji na tržištu, tehnološkoj infrastrukturi i mnoštvu drugih varijabli.

Kako bismo vidjeli kako uzimanje i davanje zajmova mijenja svjetonazor osobe, razmotrite što kamatna stopa čini s percepcijom vremena ljudi. Zamislite da nekome dajete zajam po kamatnoj stopi od deset posto na pet godina. Ta nam stopa govori da pozajmljeni novac ima cijenu koja odražava rizik da nećete biti otplaćeni i oportunitetni trošak da taj novac ne potrošite sami. Što je dulje trajanje zajma, to je veća šansa da nećete biti otplaćeni jer je dalje u budućnosti – što je po definiciji nepoznato – i to ćete dulje morati čekati prije nego što sami potrošite novac. Kako bi se to isplatilo zajmodavcu, novac mora imati cijenu – trošak za zajmoprimca i prihod za zajmodavca. Ta se cijena uračunava u vrijednost vremena. Drugim riječima, bolje vrabac u ruci nego golub na grani.

Kamatna stopa bila je revolucionarna: po prvi put zajmoprimac je mogao upotrijebiti prihod u budućnosti kako bi trošio u sadašnjosti. Ta je inovacija bila ključna za protok prihoda i sprječavanje gomilanja novca onih koji su ga imali, čime je omogućen pristup onima koji su ga željeli, poput našeg junaka Kushima. Zamislite da možete pojmiti vrijednost vremena u društvu koje i dalje pokušava shvatiti prirodne fenomene kao što su razlog izlaska i zalaska sunca. Ono što je Sumeranima nedostajalo u praktičnom razumijevanju prirodnog svijeta nadoknadili su shvaćanjem i uporabom apstraktnog mišljenja. Robovi hirovima žetve i ritmu prirodnog svijeta, mučeni glađu i bolešću, Sumerani su sudjelovali u visokoj razini mentalne apstrakcije o vrijednosti vremena u okruženju gdje su koncepti poput rizika, nagrada i vjerojatnosti bili svakodnevni problemi. U pogledu novca, naši su preci bili iznenađujuće moderni. Primjerice,

Sumerani nisu uveli samo jednostavnu kamatu, nego i složenu kamatu, uz koju iznos novca koji se duguje eksponencijalno raste tijekom vremena.³ Je li čudno što je Kushim bio zabrinut?

Težina, pisanje i novac

Kushimov posao s ječmom bio je dovoljno zanimljiv sam po sebi. No Kushim se razlikovao još po nečemu: njegovo je ime prvo zabilježeno ime u ljudskoj povijesti. Prva osoba čije ime znamo i o čijem životu možemo spekulirati nije bio neki moćni kralj ili mudrac s izravnom vezom s bogovima. Naš prijatelj Kushim bio je prosječan radnik. U dokumentu napisanom klinastim pismom, koji je stariji od velikog sumerskog *Epa o Gilgamešu* za nekoliko stotina godina, za Kushima je zabilježeno da je vodio obrt za proizvodnju domaćeg piva negdje između 3400. i 3000. g. pr. Kr.

To možda nije najromantičnija priča o porijeklu, ali jedna od najdomišljatijih tehnologija, pisanje, pojavila se zbog još jedne revolucionarne tehnologije: novca. Novac je prva stvar o kojoj smo pisali. A pišući o novcu, pisali smo i o težini.

Većinu ekonomske povijesti cijela bit novca bila je u težini. Ljudi su međusobno trgovali svakakvim stvarima – ječmom, uljem, stokom, pivom – a iznos duga bio je izražen u težini. U Mezopotamiji šekel je uspostavljen čak 3000 g. pr. Kr., a odnosio se na bušel žita.⁴ Ovisno o uvjetima kao što je žetva, iznos žita u šekelima bio je promjenjiv. Vrijednost je šekela – što znači „vagati“ na starom hebrejskom – fluktuirala.

Zlato, srebro i bronca vagali su se i izražavali u šekelima kako bi se podmirile transakcije na kraju određenog vremenskog razdoblja, primjerice mjeseca ili godine. Arheolozi su zaključili da same plemenite kovine tipično nisu bile razmijenjene; umjesto toga bile su velike poluge, koje su se skladištile gotovo

kao rezervat bogatstva.⁵ Umjesto razmjenjivanja poluga, ljudi koji su dugovali i kojima se dugovalo urezali su svoje dugove i kredite na škrikljac, evoluciju Ishango kosti. Ti su dugovi bili povremeno podmireni prijenosom imovine kao što su robovi ili žito. Mezopotamska se trgovina iz dana u dan temeljila na vrijednosti ječma u šekelima, koja se upotrebljavala za poravnavanje malih transakcija i dugova između trgovaca unutar grada. To znači da je šekel bio *likvidan*. Za razliku od nečega što je *nelikvidno*, kao što je imovina, njegovu je vrijednost bilo lako otključati i prenositi.

Bilo je iznimno jednostavno poravnati transakcije jer su svi razumjeli pravila i rijetko je došlo do naglog nedostatka ječma jer su žitnice skladištile višak. Ako su lokalni trgovci poslovali sa strancima, prihvatili bi blok srebra u zamjenu za robu. S obzirom na to da u regiji nije bilo rudnika srebra i postoji vrlo malo dokaza o rudarstvu u tom području, trgovački gradovi sumerske civilizacije sigurno su trgovali svojim poljoprivrednim viškom sa strancima koji su bili kilometrima udaljeni od svoje domovine u zamjenu za srebro. Kako bi ga se drukčije domogli?

Zakoni Ešnune, najstariji poznati pisani zakoni, za koje se smatra da potječu iz otprilike 18. stoljeća pr. Kr., pronađeni su 1945. u Bagdadu u području Tell Harmala.⁶ Ti zakoni opisuju vrijednosti srebra izraženih u šekelima:

Cijena jednog *kura* ječma iznosi jedan šekel srebra.

Cijena tri *qa* čistog ulja iznosi jedan šekel srebra.

Cijena jednog *suta* i pet *qa* sezamova ulja iznosi jedan šekel srebra.

Cijena šest *suta* vune iznosi jedan šekel srebra.

Cijena dva *kura* soli iznosi jedan šekel srebra.

Cijena jednog *hala* sjemena iznosi jedan šekel srebra.⁷

Pod čvrstom kontrolom države, težina je bila značajan prioritet u ranim civilizacijama. Svetost težine smatrala se presudnom za učinkovit rad antičkog gospodarstva. Kako navodi Stari zavjet: „Lažna je mjera mrska Jahvi, a puna mjera mila mu je“. ⁸ Ono što je možda zvučalo ležerno – primjerice, grčka je valuta od antičkih vremena do usvajanja eura bila drahma, što je značilo „pregršt“ – ustvari se trebalo shvatiti ozbiljno. Porijeklo drahme, kao i šekela, naglašava jasnu poveznicu između težine i novca koja je protjecala antikom.

Povijest civilizacije ponekad se zaglavi u velikim dramama. Bitke, junaci i mitovi dominiraju. Ali postoji još jedna priča. Priča o jednoličnosti, svakodnevici – o dosadnoj, birokratskoj, ponavljajućoj stvarnosti načina rukovođenja mjesta. Na svakodnevnoj funkcionalnoj bazi države zahtijevaju koordinaciju. A koordinacija zahtijeva popise. Popise stanovništva, zemljišta, vlasništva, produktivnosti, životinja, prinosa, skladišta žita. Centralizirane države funkcioniraju putem oporezivanja, a oporezivanje djeluje samo ako poreznik zna koga oporezivati, gdje ih naći i koliko tražiti. Trebaju mu recepti, rokovi isporuke, zapremnine i usporedbe. Država bez statistike nije država. Stoga je popis temeljni instrument centralizirane vladavine.

Do trenutka kada se pojavi Kushim cijeli je pravni sustav izgrađen oko prava vlasništva. Poljoprivreda bez prava vlasništva je nezgodna, a novac omogućuje tim pravima vlasništva da postanu likvidna i da im se dodijeli vrijednost. Sumeranski je zakon većinom bio komercijalan, naglašavajući kakvi su središnja prava vlasništva, pravni sporovi i pravna struka bili u društvu. Klinasto pismo, rani sustav pisanja, pojavilo se kako bi se vodilo računa o trgovini.

Pisanje, zakoni i novac pojavili su se kao odgovor na urbanizaciju i političku složenost. Od svih tih tehnologija novac je vjerojatno bio najvarljiviji i najkorisniji jer je omogućio toliko drugih stvari.

Novac i brojevi

U tim antičkim mezopotamskim gradovima, kako je trgovina rasla, ljudi su trebali znati tko je koliko kome dugovao. Poslovne su knjige bile ključne. Netko je morao voditi bilješke, pobrinuti se da grad može pratiti vrtuljak dugova. Što je više Sumerana trgovalo, to su morali biti vještiji u osnovnom računanju; trgovac koji nije mogao zbrajati neće dugo opstati.

Ljudi su prvotno računali na prste, što uvelike objašnjava strukture od pet i deset kao naše osnovne brojeve. Mnogo antičkih kultura računalo je na prste i na rukama i nogama, gdje je dvadeset bio temelj. Pogledajte francusku riječ za osamdeset: *quatre-vingt*. Dok engleski govornici zovu taj broj osamdeset – osam desetica – Francuzi isti broj zovu četiri dvadesetice. Očito je da su neka plemena koja su se potucala po Francuskoj puno prije Cezarova dolaska sigurno upotrebljavala bazu dvadeset, koristeći sve prste za računanje. Unatoč bezbrojnim napadima i novim kulturama koje su prevladale one stare, Francuzi i dalje koriste bazu dvadeset u svome jeziku.

Sumerani su postavili broj šezdeset kao bazu. Taj je izbor bio tehnološka inovacija jer su novac i trgovina zahtijevali broj koji je djeljiv s mnoštvom manjih brojeva (a 60 je djeljivo s 30, 20, 15, 12, 10, 6, 5, 4, 3 i 2). Za Sumerane šezdeset je bio čarobni broj. Danas je odjek antičkih Sumerana vidljiv u činjenici da imamo šezdeset sekundi u minuti i šezdeset minuta u satu. Trgovački bazar zahtijevao je pragmatizam nad elegancijom: ako niste razumjeli osnovno računanje u monetiziranom društvu, šanse da vas pokradu naglo su porasle. Uvođenje novca natjeralo je ljude da razmišljaju numerički.

S dugovima koji kruže u društvu došli su financijski iskoraci. U Mezopotamiji, ako sam ja nešto dugovao vama, a netko drugi meni, mogao sam odstupiti i ugovor se mogao prepraviti

tako da se sklopi između vas, mog vjerovnika i sljedeće osobe, mog dužnika. Čak 3000 g. pr. Kr. nastala je vrsta obveznice, gotovo kao ček 20. stoljeća.

Prva proračunska tablica

Obično pretpostavljamo da su modeli novčanih tokova nova inovacija i u našem svijetu svake godine banke angažiraju mlade ljude koji posjeduju diplome s najboljih sveučilišta da naprave financijska izvješća koja procjenjuju je li tvrtka podcijenjena ili precijenjena. Njihove financijske prognoze temeljene na podacima, prihodima i troškovima, čine osnovu za odluke o zajmu. Prvi su diplomski programi poslovne administracije ponuđeni studentima 1920-ih, ali kamatna stopa u antičkom svijetu stvorila je financijske inovacije u vremenu kada su ljudi još vjerovali u bogove, žrtvovali životinje radi žetve i proučavali pileće iznutrice kako bi prognozirali vrijeme. Sumeranski trgovci posjedovali su razinu financijske profinjenosti koja je iznimno dojmlija.

Otkrivajući ono što se moglo opisati kao prva svjetska proračunska tablica, arheolozi su pronašli ispisanu ploču iz mezopotamskog grada Drehema koja potječe iz otprilike 2100. g. pr. Kr.⁹ Redovi i stupci otkrivaju zapanjujući prvi primjer financijskog softvera. Ploča sadrži predviđanja i prognoze o ulaganju u stočarski posao. Poput današnjih modela ulaganja, navodi pretpostavke o rođenju i smrti životinja, pridružene predviđanjima o plodnosti, prehrambenim proizvodima i drugim podacima, što dovodi do određenog modela dobiti i gubitka za posao po prevladavajućoj kamatnoj stopi.¹⁰ Ta je tehnologija omogućila ulagačima da uključe razne scenarije, s omjerima i formulama, dolazeći do broja na drugoj strani modela.

Drehemska je ploča višegodišnji „model“ za posao uzgoja stoke, s predviđanjima rasta koji se temelje na proizvodnji mlijeka